

Gensyn med landbrugets trædemølle

Jan Holm Ingemann, lektor,
Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitetscenter

1. Indledning

De seneste års debat om EF's og den nationale, danske landbrugspolitik kunne nære forventninger om en effektiv nyorientering på grundlag af en bevidstgørelse omkring landbrugserhvervets specifikke problemer og potentialer. Således indeholdt den såkaldte »MacSharry-Plan« flere tilløb til en nødvendig helhedsforståelse af erhvervet og dets samspil med omgivelserne, hvorved den antydningssvis kunne lægge op til valget af en ny vej. Men de seneste udspil fra EF såvel som fra den nye, danske regering peger nærmere frem mod den konklusion, at man i vide kredse betragter primær-landbruget som et historisk nødvendigt onde, der i størst muligt omfang skal afvikles, fremfor som et erhverv der besidder dynamiske potentialer for økonomisk og kulturel vækst samt løsning af flere økologiske problemer.

På grundlag af et kort gensyn med teorien om landbrugets trædemølle, og en vurdering af de konturer, der tegner sig for en landbrugsreform, vil jeg i denne artikel hævde, at den landbrugspolitiske debat har overset, at der implicit er foretaget et valg til fordel for »det effektive landbrug«, og at man herved – for visse beslutningstagere givetvis bevidst – på længere sigt tendentielt afvikler store dele af landbrugssektoren og flytter primærproduktion til Øst-landene. Jeg vil ligeledes

hævde, at man herved har negligeret, at der samfundsøkonomisk, menneskeligt, kulturelt og miljømæssigt eksisterer et attraktivt alternativ til det effektive landbrug. Dette alternativ vil jeg benævne »det rimelige landbrug«. Det skal understreges, at artiklens vurderinger baseres på et dansk perspektiv.

De etiske, æstetiske og økonomiske problemer ved de seneste årtiers landbrugspolitik forudsættes ligesom de seneste årtiers udvikling af den primære sektor bekendt.

2. Trædemøllen¹

Ræsonnementerne bag den landbrugsøkonomiske teori, jeg betjener mig af, baserer sig på basal, mikroøkonomisk teori, hvortil føjes særegne karakteristika ved landbrugsproduktionen. Når det er nødvendigt at trække denne teori frem, skyldes det, at de afledte pointer hidtil er overset – sågar af indflydelsesrige eksperter. I almindelighed betragtes landbrugets indkomstproblemer som midlertidige. Den her skitserede landbrugsøkonomiske teori påpeger derimod, at landbrugets indkomstproblemer tendentielt er kroniske. Når man i den politisk bestemte regulering af sektoren overser – bevidst eller ubevidst – det reale problem, nemlig den kroniske indkomstklemme, bliver reguleringen ineffektiv.

Lad os først introducere efterspørgsels-siden. Vi antager en lukket økonomi uden befolkningstilvækst og ser på den aggregerede efterspørgsel, hvilket skal forstås som en sum af efterspørgsel fra delmarkeder for fødevarer – den kan således betragtes som efterspørgslen efter en standard-fødevarer. Den efterspørgsel, der derfor møder nationens primære landbrugssektor, er da tendentielt uelastisk. Anderledes ser det ud på delmarkeder, hvor nogle kan foretrække ét produkt frem for et andet, men aggregeret er efterspørgslen tendentielt uelastisk. Det skyldes primært tre forhold:

- *det marginalistiske princip*, hvorved grænsenyttens af et stk. ekstra fødevarer er aftagende – man kan med andre ord kun spise sig mæt et begrænset antal gange pr. dag, og spiser man for meget, er grænsenyttens negativ
- *indkomsteffekten* er forårsaget af ønsket om en forbrugssammensætning, hvor andre forbrugsgoder end fødevarer indgår med stadig større vægt
- *substitutionseffekten*, der kan afledes af indkomsteffekten medfører, at et relativt prisfald på en fødevarer giver et økonomisk incitament til at lade denne indgå med større vægt, hvorved den reale indkomst får større værdi

Hvis vi indfører befolkningstilvækst vil efterspørgslen kunne stige med en faktor i samme størrelsesorden som befolkningstilvæksten, men i konkret, historisk sammenhæng er befolkningstilvæksten særdeles begrænset i den udviklede del af verden. I EF under ét steg forbruget således med 0,5%/år mellem 1973 og 1988.

Hvis vi gør økonomien åben er sult-problemer og befolkningsekspllosion i den underudviklede del af verden åbenbar, men set fra udbyder-side er denne efterspørgsel uinteressant,

idet den ikke er effektiv i betydningen 'med økonomisk købekraft bag'.

I.f.t. udviklede lande har åbning af økonomien ingen særlig betydning, idet efterspørgslen her er mættet. Konkurrence om markedsandele er således tendentielt et 0-sum spil, undtaget f.s.v.a. økonomier, hvor en igangværende eller forestående velstandsstigning fra et forholdsvis lavt niveau medfører ønsker om forbrug af fødevarer, hvori der er lagt tiltagende værditilvækst.

Med udbuds-siden skal det gøres eksplicit, at der opereres med en landbrugssektor i et udviklet, vestligt land som Danmark. Endvidere skal det understreges, at udbudskurven forstås som en aggregering af bedrifternes udbud af fødevarer, således at den omhandlende udbudskurve gælder for en standard-fødevarer.

Udbudskurven er temmelig uelastisk på kort sigt. Produktionsfaktorerne jord og arbejde er for en stor del givne. For jordens vedkommende er mulighederne for landvinding stort set udtømte – den enkelte bedrift kan udvides ved tilkøb, men aggregeret set ligger omfanget af faktoren i det store og hele fast. Arbejdskraften er primært ejers/families arbejdskraft, der må betragtes som en stort set given faktor i den forstand, at de marginale omkostninger ved en øget anvendelse af faktoren er meget små. For den ansatte arbejdskrafts vedkommende kan der naturligvis ændres på indsatsen, men her spiller faktorens udelelighed og den store capital-labour ratio en stor rolle som følge af det begrænsede folkehold. Således havde kun 15% af de danske bedrifter fast medhjælp i 1989 og knap tre fjerdedele af disse havde kun én medhjælp. Hertil kommer det reale kapitalapparats infleksibilitet (man kan ikke producere computere v.h.a. en malkemaskine). Muligheden for reaktion på længere sigt ligger derfor i:

- variable inputs (indkøbt foder, kemikalier, energi etc.)
- kapitaldannelse eller kapitaldestruktion

På det lange sigt vil udbudskurven være mere elastisk, men stadig begrænset af arbejdskraft-siden og jord-siden.

Det typiske mål for bedrifterne er således indkomstmaksimering eller tabsminimering med de givne ressourcer (herunder arbejdskraft). De marginale justeringer er herved begrænset til variable inputs og udnyttelse af (egen) arbejdskraft, hvorved reaktionen er intensivering eller ekstensivering. På længere sigt er målet omkostningsminimering (som forsøg på indkomstmaksimering) forstået som omkostning pr. produceret enhed. Herved får den teknologiske udvikling central betydning for den enkelte bedrifts muligheder for maksimering i.f.t. de øvrige bedrifter. Omkostningsminimering er på længere sigt eneste mulighed for at stabilisere eller forøge indkomsten som følge af efterspørgslens manglende elasticitet. Her er det karakteristisk, at de danske landmænd i mere end 100 år har formået staten til at påtage sig en stor del af det økonomiske ansvar for teknologiudvikling og -spredning.

Den teknologiske udvikling er typisk karakteriseret ved faktorsubstitution – i praksis, at kapital substituerer arbejde – således, at der med samme samlede udtryk for faktorindsats kan produceres større output, men output/labour ratio stiger samtidigt med kapital/labour ratio.

Vi foretager herefter – i overensstemmelse med W.W. Cochrane – en kategorisering af bedrifterne i:

1. pionererne
2. gennemsnitslandmændene
3. efternølerne

Pionererne er på fortsat udkig efter ny teknologi, der kan minimere deres gennemsnitlige omkostninger primært gennem produktivtetsforøgelser. Ved applicering af ny teknologi stiger deres revenue, idet den forøgede produktionsmængde ikke er tilstrækkelig til at priserne falder.

Når *gennemsnitslandmændene* ser, at pionererne har appliceret ny teknologi, og med godt udbytte, ønsker førstnævnte også at introducere samme teknologi m.h.p. forøgelse af revenue. Efterhånden som gennemsnitslandmændene introducerer denne teknologi stiger udbuddet forholdsvist meget i.f.t. da pionererne indførte samme teknologi. Som følge af efterspørgslens manglende priselasticitet, vil prisen hermed falde væsentligt. Resultatet er, at gennemsnitslandmændene øger deres produktivitet, men indkomstmæssigt er de typisk blevet stillet ringere, fordi det forøgede udbud medfører et væsentligt pres på prisen.

Efternølerne, der i forvejen antages at producere med forældet teknologi og heraf følgende lav produktivitet, vil blive stillet endnu ringere, idet deres teknologi bliver relativt ældre. De skal producere med omkostninger baseret på forældet teknologi, men til afsætningspriser bestemt af gennemsnitsomkostningerne under anvendelse af moderne teknologi.

Denne udvikling, hvor landmændene fortsat jagter omkostningsminimerende teknik, men for gennemsnittets vedkommende med det resultat at revenue er faldende, er benævnt landbrugets trædemølle.

3. Kannibalismen

Trædemøllen udgør én side af det kroniske indkomstproblem, mens kannibalismen udgør den anden. Kannibalismen følger af trædemøllens fordelings-effekt, idet pionererne

- i det omfang de producerer til lavere stk.-omkostninger i perioden, hvor prisen fortsat er bestemt af gennemsnitslandmændenes teknologi - får lejlighed til at indkassere en kvasi-profit. Et ønske om at forøge profitmassen kan kun realiseres ved adgang til flere produktionsfaktorer, herunder jord. På samme tid er efternølerne stadig mere klemte økonomisk set - herunder kan gennemsnitslandmændene også latent være klemte - og herved kan de blive nødsaget til at sælge ejendommen til en blandt pionererne. Denne proces forstærkes endvidere af, at den forøgede efterspørgsel efter den knappe produktionsfaktor, jord, får prisen herpå til at stige. Når prisen på jord stiger, stiger omkostningerne, og landmændene er på vej mod samme gennemsnitsomkostninger, som var udgangspunktet. Forskellen er blot, at produktionsvolumen er forøget og afsætningspriserne herved presset, hvorved profitten er væk. Trædemøllen og kannibalsmen har herved givet indkomstklemmen en tak til.

Indføres nu statsligt garanterede mindstepriser, hvilket hidtil har været et centralt element i EF's landbrugspolitik, bliver efterspørgslen ændret fra lodret til vandret stilling inden for et politisk acceptabelt område. Trædemøllen fungerer stadig, idet primært pionererne og sekundært gennemsnitslandmændene vil jage produktivitetsgevinster, og søge at udvide dem ved adgang til yderligere jord. Forskellen er nu, at afsætningspriserne ikke vil falde, og primært pionererne og sekundært gennemsnitslandmændene derfor kan score en profit. For at opnå samme profitmasse som pionererne vil også gennemsnitslandmændene søge at få adgang til flere produktionsmidler, og prisen på jord, og sandsynligvis også på realkapital, vil tendentielt stige. Således stiger omkostningerne og profitmassen minimeres, mens jordejerne potentielt er blevet mere velhavende gennem en kapitalisering af de garanterede minde-

priser. Fordelingsaspektet er åbenbart: Pionererne, der har mindst brug for offentlig støtte, har en vis hjælp af den, mens efternølerne, der har størst behov for hjælp, bliver opslugt af pionerer. Generelt kan forbrugerne, jordejerne, finanskapitalen og producenterne af realkapital nyde frugterne, mens hovedparten af landmændene skal løbe hurtigere i jagten på omkostninger og på hinanden.

Hermed er også vist, hvorledes de statsligt garanterede mindstepriser fremmer koncentration. På samme tid fjerner de det driftsøkonomiske argument for diversificering, nemlig risiko-spredning.

4. Trædemøllen i funktion

Et empirisk udtryk for, at trædemøllen er i funktion i dansk landbrug kunne være det stadigt forringede bytte-forhold i.f.t. øvrige sektorer. Dette bytte-forhold har en entydigt faldende trend over de seneste årtier. Det er i denne forbindelse interessant, at det ikke så meget er de relative priser mellem primærlandbruget og øvrige sektorer, der forårsager bytte-forholdsforringelsen gennem perioden, men nærmere mængdeindekset for indkøbte rå- og hjælpestoffer. En tidligere gennemført input-output analyse, viser da også, at primærbedrifterne fra 1966 til 1981 gradvist bliver mere afhængige af industrielle inputs, og at disse især kommer fra foderstofindustrien, den kemiske industri og kunstgødningindustrien med et meget stort importindhold, således importmultiplikatoren i perioden stiger fra 0,23 til 0,30. Af tallene ses således også en tiltagende mangel på harmoni mellem animalsk og vegetabilsk produktion.

Trædemøllen illustreres endvidere af udviklingen i den andel af indkomsten som i Danmark anvendes til fødevarer. I 1956 var andelen 28%, mens den i 1990 var halveret til 14%.

Empirien underbygger således, at den teknologiske udvikling har medført stigende industrielt input og en vis stigning i produktionsmængde, men de relative priser har kun været berørt i begrænset omfang, hvilket må formodes at være en følge af de politiske interventioner.

F.s.v.a. kannibalsmen kan udviklingen illustreres ved, at der i de seneste år er nedlagt 6-8 landbrug pr. dag. Hertil kommer de landbrug, der i realiteten ophører som selvstændige enheder gennem bortforpagtning af jordtilliggendet.

5. Forestillingen om det effektive landbrug

Svaret på landbrugets indkomstproblemer har været omkostningsminimering forstået som faldende stykomkostninger gennem teknologisk betingede produktivitet- og output-forøgelser og heraf følgende koncentration. Gennem et institutionaliseret samarbejde med den offentlige sektor blev teknologi-udvikling og -spredning gjort effektiv m.h.p. at sætte de enkelte bedrifter i stand til at kompensere for indtægtstab ved at forøge produktionen især ved at substituere arbejdskraft med kapital. Denne proces med udvikling af forestillingen om »det effektive landbrug« tog i al væsentlighed sin begyndelse i 1950'erne, hvor dansk landbrug mødte alvorlige problemer som følge af tiltagende protektionisme. Fra 1954 begyndte Landbo- og Husmandsforeningerne en fælles indsats m.h.p. tættere samarbejde omkring afsætning m.v. og inddragelse af staten m.h.p. økonomisk støtte og sikring af legale rammer. Resultatet blev fra 1958 landbrugets »overenskomstforhandlinger« og en række initiativer i såvel privat som statsligt regi m.h.p. overordnet afsætningsplanlægning. Det vil sige, at forestillingen om det effektive landbrug ikke udelukkende knyttedes til primær-landbruget, men også indebar forestil-

linger om stram koordinering og tæt kontakt til forarbejdningsvirksomhederne.

Med landets indtræden i EF blev forestillingen om det effektive landbrug forsimplet, ikke mindst muliggjort af prisgarantiernes sikkerhedsnet for specialisering og – som det er vist ovenfor – acceleration af kannibalsmen. På samme tid udvikledes koncentrationen i forarbejdningsvirksomhederne så hastigt, at de fælles markedsmæssige initiativer gled i baggrunden til fordel for de enkelte virksomheders selvstændige profilering, mens produktionen samtidigt tendentielt gled bort fra unikke kvalitetsprodukter over mod bulkvarer. EF's landbrugspolitik kom i praksis til at fungere som en latent sovepude for erhvervets organisationer, der herved blev tilskyndet til at koncentrere sig om politiske forhandlinger fremfor helhedsorienteret, strategisk planlægning i.f.t. eksisterende og potentielle markeder.

At forestillingen om det effektive landbrug blev anvendt som rettesnor for den nationale og EF-bestemte landbrugspolitik medførte således, at de kroniske indkomstproblemer blev forstærket fremfor mildnet, idet den koncentrerede sig om hurtig teknologispredning, støtte til nyinvesteringer, hvortil kommer prisgarantiernes egen forstærkning, jfr. afsnit 3.

6. EF's landbrugsreform

Med MacSharry-Planen var – som nævnt i indledningen – en erkendelse af trædemøllen og det effektive landbrugs ulemper for samfundsøkonomi, miljø og kultur så småt ved at udkrystallisere sig. I planen blev der fremsat nogle betragtninger om udviklingen af EF's landbrugspolitik, der kunne tolkes som konturer til valg af en ny vej. Udgangspunktet var, at den hidtidige politik fremmer en produktionsstigning, som der ikke er efterspørgsel efter med heraf følgende økonomi-

ske og miljømæssige omkostninger. Herunder påpegedes, at de største og mest intensive bedrifter modtager hovedparten af den økonomiske støtte. Der er indkomstproblemer i sektoren, og EF-støtten tager ikke hensyn til de små og mellemstore familiebrugs indkomster.

Man fandt, at fremtidige kriser kun kan undgås ved en »grundlæggende ændring af mekanismerne«. I forlængelse heraf fremgik, at opretholdelse af status quo er den eneste ubrugelige løsning.

Som mål for EF's fremtidige landbrugspolitik anførtes:

- Tilstrækkeligt antal landmænd a.h.t. natur, kultur og landdistrikter
- Styre produktionen for at nå ligevægt på markederne
- Ekstensivering i retning af højere kvalitet og mere miljøvenlighed
- Fortsat effektivitet og konkurrencedygtighed
- Bedre fordeling af støtten under hensyn til producenternes indkomst og miljøet

Midlerne til at realisere disse mål blev angivet som:

- Prisen på korn sænkes. Der gives hektarstøtte som kompensation, men støtten aftrappes med stigende brugsstørrelse
- Direkte indkomststøtte f.eks. forudsat en grænse for antal dyreenheder/ha
- Fortsat kvotering for visse produkter
- Forbedret førtidspensionering

Hertil føjedes så nogle overvejelser af mere luftig karakter omkring økonomisk tilskyndelse til miljøvenlige metoder, jordudtagning til skov, kraftig reduktion i brug af forurenende stoffer m.m.

Det perspektiv, der p.t. tegner sig for konkretisering og realisering af EF-reformen, ses på flere felter i skarp kontrast til analysen i MacSharry-Planen. Reformen er groft taget reduceret til et krav om braklægning af 15% af arealet, et fald i de garanterede mindstepriser for korn kompenseret af en direkte arealstøtte, hvortil der ikke knyttes miljømæssige begrænsninger. De selektive foranstaltninger, herunder foranstaltninger vedrørende den animalske produktion, hvor direkte indkomststøtte skulle ledsages af krav om harmoni i forholdet mellem animalsk og vegetabilsk produktion samt volumen-mæssige begrænsninger, er gledet bort. Til gengæld opbygges et bureaukratisk kontrolsystem, hvor det nyligt er hævdet, at der i Danmark fremover vil være ansat én administrator pr. bedrift.²

En sænkning af prisniveauet for vegetabilier vil ganske vist medføre, at optimum for anvendelse af kunstgødning og sprøjtemidler vil bevæge sig i nedadgående retning, hvorved der tendentielt kan vise sig en vis miljøeffekt. Men omvendt medfører kravet om braklægning en række uheldige bivirkninger, der kan lede i modsat retning. For det første medfører braklægningen, at harmoniske bedrifter, hvor man i videst muligt omfang producerer eget foder, tendentielt kan motiveres til en yderligere intensiveret udnyttelse af de ikke-braklagte arealer for herved at kompensere for de arealer, der ikke nås dyrkes. For det andet medfører braklægningskravet, at harmoniske bedrifter, via ændringen i de relative priser mellem animalske og vegetabilier, får forringet deres økonomiske stilling i.f.t. specialiserede, animalske bedrifter med begrænset jordtilliggenhed. For det tredje må det antages, at den kompenserende hektarstøtte vil blive kapitaliseret i jordpriserne, så længe der ikke fastsættes øvre grænser for hvor store arealer pr. bedrift, der kan oppebære støtte, hvilket jf. teorien om trædemølle og kannibalisme vil

medvirke til at forstærke det kroniske indkomstproblem.

Sammenlagt tegner de nuværende perspektiver sig således, at det stadig er forestillingen om det effektive landbrug, der anvendes som grundlag for landbrugspolitikken, mens MacSharry-Planens spæde forsøg på at anvise en ny vej er gledet ud i glemselen. Det må imødeses, at konsekvensen heraf vil være, at primærlandbruget på lidt længere sigt vil få neddroset sin produktion og samfundsøkonomiske betydning i takt med den økonomiske trædemøllens acceleration og kannibalis-mens tiltagende styrke. Set fra dansk landbrugs synsvinkel kan det befrygtes, at primærproduktionen herefter, f.eks. som led i politiske aftaler m.h.p. integration af Østeuropa, vil blive overtaget af det østeuropæiske landbrug. Et sådant scenarie vil i øvrigt falde i tråd med de danske forarbejdning-sindustriers internationaliseringsstrategi.³

7. Det effektive og det rimelige landbrug

Jeg har ovenfor søgt at vise, hvorledes forestillingen om det effektive landbrug er udviklet og bl.a. har stillet sig i vejen for en forståelse af landbrugets trædemølle. Jeg vil endvidere hævde, at det effektive landbrug, og dermed den landbrugspolitik, der har medvirket til at skabe det, overskygger perspektivrige og dynamiske potentialer ved den danske landbrugssektor. Den alternative forestilling vil jeg benævne »det rimelige landbrug«, som jeg kort og idealtypisk skal karakterisere nedenfor.

Strategien »det rimelige landbrug« ligger lige for og er i princippet ganske simpel. Den indebærer, at der satses på en videreudvikling af dansk landbrugs specielle styrkepositioner, således som de oprindeligt er udviklet siden kornsalgskrisen i 1870'erne, det vil bl.a. sige fleksibilitet og omstillingsevne,

højt udviklet kvalitetskontrol, samarbejde mellem primær-landbrug og forarbejd-ningsled, udvikling af specialprodukter til niche-markeder, katalysator-effekter i lokal- og regionalsamfund o.s.v. Det vil m.a.o. medføre, at der fremover (igen) fokuseres på højprismarkeder, der i fremtiden må antages at være i vækst, fremfor markeder for bulk-varer. Det er således i al væsentlighed landbruget selv, der ved hjælp af en højvækst-strategi løser sine fundamentale problemer, hvorved der også kan ydes et væsentligt samfundsøkonomisk bidrag. Den offentlige sektor vil da primært skulle sikre de legale rammer samt visse forsknings- og uddannelses-faciliteter. Blandt de legale rammer vil en revideret landbrugslov være påkrævet – en lovgivning, der sikrer dynamik ved at muliggøre fælles drift af flere ejendomme, men som samtidigt neddæmper kannibalisme og letter generationsskifter ved at forhindre nedlæggelse – d.v.s., at ejendomme fremover kan samdrives og adskilles igen efter behov, lyst og evner. For at sikre tilstrækkelig miljø-effekt og medvirke til deceleration af træde-møllen kan den offentlige sektor fastlægge ekstensiveringskrav i retning af færre indu-strielle inputs og større arbejdsintensitet mod f.eks. at stille ledig arbejdskraft veder-lagsfrit til rådighed, hvilket i samfundsøko-nomisk forstand ville være udgiftsneutralt.

Noter

1. Afsnittene 2, 3 og 4 er baseret på licentiataf-handlingen Jan Holm Ingemann: »Det øko-nomiske og politiske råderum i relation til den danske landbrugssektors udvikling 1880-1980«, Aalborg 1990 stencil, samt på Jan Holm Ingemann: »Den bærbare træde-mølle«, Aalborg 1991.

2. Jyllands Posten 12-3-1993. Landbrugsministeren har 13-3 og 21-3 i samme blad afvist opgørelsen som falsk. Bladets redaktion har dog fastholdt opgørelsens rigtighed.
3. Se J.H. Ingemann: »Efter korsvejen«, i Socialøkonomisk Rapport nr. 5, København 1989, s. 145 ff.

Litteratur

- W.W. Cochrane: »Conceptualising the Supply Relation in Agriculture«, Journal of Farm Economics december 1955.
- W.W. Cochrane: »Farm Prices – Myth and Reality«. Minnesota 1958.
- W.W. Cochrane: »The Development of American Agriculture«. Minneapolis 1981.

- J.H. Ingemann: »Skal vi så komme i gang«. Landbrugsmagasinet nr. 5, 1993.
- Erik Juul Jørgensen: »En højvækststrategi for dansk landbrug, agro- og fødevarerindustri til år 2010«, Hørsholm 1992.
- S. Kjeldsen-Kragh: »Hvilken bedriftsstørrelse skal landbruget satse på«, Odense 1988.
- Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber: »Den fælles landbrugspolitik udvikling og fremtid – Kommissionens betragtninger«. Bruxelles 1991.
- Landbrugsministeriet: »Handlingsplan for en bæredygtig udvikling i landbruget«. Teknisk redegørelse, København 1991.
- W.W. Wilcox m.fl.: »Economics of American Agriculture«. 3. ed. New Jersey 1974.